

e-ISSN: 2148-0494

derglabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Bahar 2020, Cilt:8, Sayı:1, 8:121-144

Geliş Tarihi: 17.03.2020

Kabul Tarihi: 04.05.2020

Araştırma Makalesi

Doi: <https://doi.org/10.33931/abuifd.705075>

Ayetlerin Mekkîlik ve Medenîliği: Bakara Suresi Son İki Ayeti Örneği

Hamza Sadan*

Öz

Sure ve ayetlerin hangi dönemde inmiş olduğunun tespiti son derece önemlidir. Çünkü ayetlerin açıklanmasında Mekkîlik ve Medenîlik önemli faktörlerden biridir. Bu durum vahiydeki tedrici metodun anlaşılmasında ve Kur'an'da neshi kabul edenler için ayetlerden hangisinin önce veya sonra indiğinin tespitinde önemli bir faktördür. Bu nedenle ayetlerin Mekkîlik ve Medenîliği merak edilen konulardan biri olmuştur. Merak konusu hususlardan biri de Bakara suresinin son iki ayetinin Mekkî mi yoksa Medenî mi olduğudur. Çünkü hem Medenî hem de Mekkî olduğuna işaret eden rivayetler bulunmaktadır. Mekkîliğe işaret eden rivayete göre bu ayetler Hz. Peygamber'e Miraç gecesinde hediye olarak verilmiştir. Medenîliğe işaret eden rivayetler ise bu ayetlerin, Medenî olan hemen öncesindeki ayetle ilişkili olduğunu ve bu ayetten sonra geldiğini göstermektedir. Bu konudaki farklı rivayet ve görüşler bir araya getirilerek değerlendirildi ve ilgili ayetlerin Medenîliğine dair görüşlerin daha muteber olduğu sonucuna ulaşıldı.

Anahtar Kelimeler: Mekkî, Medenî, Bakara Suresinin Son İki Ayeti, Amenerrasulü, Miraç.

On Determining the Verses as Meccan and Medinan: The Example of the Last Two Verses of the Baqara

Abstract

The determination of the period in which suras and verses came down gained importance in the following period. Because Meccan and Medinean have become an important factor in the explanation of the verses. For this reason, the Meccan and Medinean information of the verses have been one of the subjects to be wondered. One of the concerns is whether the last two verses of Surah al-Baqara were Meccan and Medinean. Because rumors indicating that they are both Meccan and Medinean. According to the rumor pointing to Mecca, these verses are given to Muhammad (pbuh) as a gift on the Miraj. The rumors that point to Medinean show that these verses are related to the verse just before the Medinean and came after this verse. In this issue different narrations were gathered and evaluated, and it was concluded that the views on the Medinean of the relevant verses were more reliable.

Keywords: Meccan, Medinean, the Last Two verses of the Surah al-Baqara, al-Baqara 185-186, Miraj.

* Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı, hsadan@ohu.edu.tr

ORCID ID 0000-0002-3448-3691

Giriş

Mekkîlik ve Medenîlik, Kur'ân'la ilgili bahisleri inceleyen ulûmu'l-Kur'ân'ın (Kur'ân ilimleri) önemli konularından biridir. Dolayısıyla ulûmu'l-Kur'ân yazarları bu konuya büyük önem vermiş ve onu eserlerinde müstakil bölüm içerisinde ele almışlardır. Öte yandan Kur'an'ı açıklama ve yorumlama işini üstlenen müfessirler de kaleme aldıkları tefsirlerinde Mekkîlik ve Medenîliğe kayıtsız kalmamışlardır. Onlar genellikle ayetlerin tefsirine geçmeden önce sureleri kısaca tanıtmaya çalışmışlardır. Bu bağlamda surenin ayet sayısı, Mekkîliğine ya da Medenîliğine yani nazil olduğu döneme dair bilgiler sunmuşlardır. Eğer içerisinde nüzul dönemi farklı olan ayetler varsa onları da istisna etmek suretiyle aslında bütün ayetleri kapsayacak şekilde surenin kısa bir panoramasını vermişlerdir.

En meşhur tanımına göre, Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicretinden önce nazil olan ayetlere Mekkî; sonra nazil olanlara ise Medenî denir.¹ Bu tanımlama, zamanı (hicreti) esas almaktadır ve buna göre hicretten önce nazil olan ayetler Mekke dışında da nazil olsa Mekkî; hicretten sonra nazil olanlar Medine dışında başka yerlerde nazil olsa da Medenî'dir. Bunun dışında mekân² ve muhatabı³ esas alan Mekkî ve Medenîliğin başka tanımları olsa da genel kabul gören yukarıda zikredilen tanım olmuştur.⁴ Dolayısıyla bu çalışmada Mekkîlik ve Medenîliğin hicret temelli bu tanımı esas alınacaktır.

Mekkîlik ve Medenîliğin yukarıda zikredilen meşhur tanımına göre Kur'an ayetleri hicret temelinde ya Mekkî ya da Medenî olarak iki kısımda analiz edilmektedir. Ayetlerin Mekkîlik ve Medenîliğinin tespiti ise genellikle rivayetlere dayanmaktadır. Süyûtî'nin (öl. 911/1505) naklettiğine göre Kadı Ebû Bekir, *el-İntisar* isimli eserinde Mekkîlik ve Medenîliği bilme hususunda sahabe ve tabiûnun hafızasına müracaat edileceğini, çünkü bu konuda Hz. Peygamber'in bilgi vermediğini, bunu Allah Teâlâ'nın İslam toplumuna farz kılmadığını belirtmektedir.⁵ Bu rivayetten anlaşılacağı üzere rivayetlerin bu konuda önemli bir yeri vardır. Ancak sağlıklı bir sonuca ulaşmak için rivayetlerin sıhhatine dikkat edilmelidir. Nitekim Subhî Salih rivayetlerin doğruluğunun ve güvenilir olma imkânının Mekkî ve Medenî ayetleri belirlemede çok önemli bir ölçü olduğunu belirtmektedir.⁶

¹ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l- Kur'ân*, thk. Mustafa el-Buga (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1987), 1/37.

² Mekânı esas alan tanım, Mekke ve çevresinde inen ayetlerin Mekkî; Medine ve çevresinde inenlerin ise Medenî olduğuna işaret etmektedir.

³ Muhatabı esas alan tanım, Mekkelilere hitaben inen ayetlerin Mekkî; Medinelilere hitaben inen ayetlerin Medenî olduğuna işaret etmektedir. Genellikle içerisinde "ya eyyühennas" hitabını içerenler Mekkî; "ya eyyühellezine âmenû" hitabını içerenler Medenî olarak kabul edilmektedir.

⁴ Tanımlar için bk. Bedrüddîn Muhammed Abdullah ez-Zerkeşi, *el-Burhân fî ulûmi'l- Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Azîm İbrahim (Beyrût: Darü'l-Ma'rife, 1391/1971), 1/187; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/36-37; Muhammed Abdü'l-Azîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l- Kur'ân* (Beyrût: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabî, ts.), 1/196.

⁵ Zerkeşi, *Burhân*, 1/191; Süyûtî, *İtkân*, 1/36-37.

⁶ Subhî b. İbrahim es-Sâlih el-Lübânî, *Mebâhis fî ulûmi'l- Kur'ân* (Beyrût: Dâru'l-İlim li'l-Melâyin, 2005), 173.

Vahyin alıcısı olan Hz. Peygamber risâlet görevini hicretin öncesinde Mekke'de; sonrasında ise Medine'de ifa etmiştir. Hz. Peygamberin peygamberlik görevini iki farklı şehirde yaşadığı süre içerisinde yerine getirmesi ve bu durumun ayetlerin nazil olduğu ortamı iki farklı bölüme ayırmış olması nedeniyle vahyin inzalinin tamamlanmasından sonraki dönemlerde, ayetlerin Mekkî ve Medenîliğinin tespiti ulemanın dikkatini celp etmiştir. Bu süreç hâlâ devam etmektedir. Bunun nedeni ayetlerin Mekkîlik ve Medenîliği ile ilgili rivayetlerin farklılık göstermesi, Mekkî ve Medenîlikle ilgili yeni değerlendirmelerin yapılması ve bazı ayetlerin nüzul ortamıyla ilgili net bilgilerin olmamasıdır.

Bizim bu çalışmamızda Bakara suresinin son iki ayetini seçmemizin sebebi bu ayetlerin Mekkîlik ve Medenîliği ile ilgili birden fazla rivayet ve değerlendirmenin olmasıdır. Kaynaklarda söz konusu ayetler kimi zaman Mekkî kimi zaman da Medenî olarak kaydedilmiştir. Bunun nedeni söz konusu ayetlerin hem Mekkîlik ve Medenîliği hem de sebebi nüzulleriyle ilgili rivayetlerin çeşitlilik arz etmesidir.

Mekkîlik ve Medenîğin Belirlenmesinde Önemli İki Paradigma: Sebebi Nüzul ve Nesh: Ulûmu'l-Ķur'ân yazarları, ayetlerin tarihî bağlamına dair rivayetleri ve bilgileri içermesi açısından nesh ve esbâbu'n-nuzûl konularına daha çok ilgi göstermişlerdir. Naklî bir ilim olması açısından Mekkî-Medenî konusu, gelenekte, esbâbu'n-nuzûl ve nesh ilimleriyle ilişkilendirilmiştir.

Ayetlerin Mekkîlik ve Medenîliği ile ilgili görüşler verilirken aynı zamanda sebebi nüzullerinin de incelenmesi gerekmektedir. Zira sure ve ayetlerin Mekkîlik ve Medenîliğini belirlemede sebebi nüzullerin önemli bir katkısı vardır. Çünkü sebebi nüzuller genellikle ayetlerin hangi olay veya durumla ilgili olarak inmiş olduğunu gösterir. Bu olay ve durumun Mekke ya da Medine'de meydana geldiğinin bilinmesinin Mekkî ve Medenî ayetlerin tespitinde önemli bir katkısı vardır.

Âyetlerin çoğu herhangi bir sebebe bağlı olmadan nazil olmuştur. Bunların dışında kalan ayetler ise ya bir hadisenin hükmünü beyan etmek ya da Hz. Peygamber'e sorulan soruları cevaplandırmak üzere nazil olmuştur.⁷ Bu şekilde bir sebebe mebni olarak inmiş olan ayetlerin Mekkîlik ve Medenîliğini tespit etmek için nüzul sebepleri ile ilgili rivayetlerin incelenmesi gerekir. Bu nedenle üzerinde çalıştığımız Bakara suresinin son iki ayeti, sebebi nüzulleri ile birlikte değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Nüzul sebepleri ile ilişkisi olan Mekkîlik ve Medenîlik konusu aynı zamanda nesih konusuyla da bağlantılıdır. Çünkü nâsîh ve mensûh olan ayetlerin belirlenmesinde Mekkîlik ve Medenîğin önemli bir katkısı vardır. Nesih, sonra inen ayetin önce inen ayetin hükmünü kaldırmasıdır. Önce inenle sonra inen ayetin belirlenmesinde bu ilmin verilerinden faydalanılmaktadır. Bu nedenle Muĥâsibî (öl. 243/ 857), ulûmu'l-Ķur'ân'a dair yazdığı eserinde, Mekkîlik ve Medenîlik konusunu ayrı bir bölüm altında ele almamış; nesih konusunun içerisinde değerlendirmiştir.

⁷ Subhi Sâlih, *Mebâhis*, 132.

Muhasibî'ye göre emir ve hükümlerin tespit edilebilmesi için nesh konusunda dikkate alınması gereken ilk husus Mekki ve Medenî surelerin bilinmesi gerektiğidir.⁸ Yine Zerkeşî (öl. 794/1392) ve Süyûtî, Mekkilik ve Medenîliğin bilinmesini Allah Teâlâ'nın ümmete farz kılmadığına ancak nâsih ve mensûhu ayırt etmek için onun bir kısmını ilim ehlinin bilmesi gerektiğine dair bir rivayet nakletmişlerdir.⁹ Dolayısıyla Bakara suresinin son ayetlerinin Mekkilik ve Medenîliği tartışılırken ayetlerin nâsih- mensûh ilişkisi açısından değerlendirilmesi de gerekmektedir. Zira bu ayetlerin nâsih olduğunu, bir önceki ayeti (284. ayet) neshettiğini söyleyenler ve buna karşı çıkanlar bulunmaktadır.

Bu açıklamalardan anlaşılmaktadır ki ilgili ayetlerin Mekkilik ve Medenîliği tartışılırken nüzul sebepleri ve nesh konusuyla iç içe ele alınması gerekmektedir.

1. Bakara Suresinin Son İki Ayetinin Nüzul Sebepleriyle İlgili Rivayetler

Bakara suresinin son iki ayeti hakkında gelen nüzul sebepleri ekseriyetle bir önceki ayetle (284. ayet) ilgilidir. Aynı şekilde söz konusu ayetlerin tefsirinde bu vb. rivayetleri müfessirler de paylaşmaktadırlar.¹⁰ İlgili rivayetler şöyledir:

a- "Allah Resulü'ne "yerde ve göklerdeki herkesin tamamı Allah'a aittir, siz içinizde bulunanı açık etseniz de gizleseniz de Allah sizi onunla sorgular..."¹¹ ayeti indiğinde bu durum sahabeye çok ağır geldi. Peygamber'e (s.a.v.) geldiler. Sonra diz çöküp: Ya Resulullah! Namaz, oruç, sadaka ve cihad gibi amellerden gücümüzün yettiği hükümler bize teklif edildi. Fakat şimdi de bu ayet sana nazil oldu. Bu ayetle gelmiş olan hükme gücümüz yetmez. Bu talebin üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.): "Acaba iki kitap ehlinin (Yahudiler ve Hristiyanlar) sizden önce "Dinledik, isyan ettik" şeklinde söylediklerini mi söylemek istiyorsunuz. Hayır, böyle söylemeyiniz. "İşittik ve itaat ettik. Ey Rabbimiz! Senden bizi affetmeni isteriz. Nihayetinde dönüş sadece sanadır. (سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ) deyiniz." Sahabe, Peygamber'in (s.a.v.) bu söylediklerini kabul edip onu tekrar ettikleri zaman, Allah Teâlâ bunun arkasından "Peygamber ve inananlar Rablerinden kendisine inzal edilene inandılar. Onların tamamı Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve resullerine iman ettiler. Allah'ın resullerinden hiçbirinin arasını ayırmayız. İşittik ve itaat ettik. Ey Rabbimiz! Mağfiretini dileriz. Dönüş yalnız sanadır, dediler"¹² ayetini indirdi. Sahabe bu ayeti işittiği zaman Allah Teâlâ ashaba ağır gelen önceki ayeti (...Siz içinizde bulunanı açık etseniz de de gizleseniz de Allah sizi onunla sorgular...) neshetti ve şu ayeti indirdi: "Allah bir kişiye gücü kadar yük yükler. Herkesin kazandığı iyiliğin mükâfatı kendisine ve işlediği

⁸ Hâriş el-Muhasibî, *el-Akl ve fehmu'l-Kur'ân*, thk. Huseyn el-Quvvetli (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1971), 394.

⁹ Zerkeşî, *Burhân*, 1/191; Süyûtî, *İtkân*, 1/38.

¹⁰ Bu rivayetlerin mana olarak nakledildiği anlaşılmaktadır. Çünkü aynı konuyla ilgili olarak farklı lafızlarla çok sayıda rivayet geçmektedir. Örneğin bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdü'l-Muhsin et-Türki (Dâru Hicr, 2001), 5/128-160.

¹¹ el-Bakara 2/284.

¹² el-Bakara 2/285.

kötülüğün zararı da yine kendisine aittir. Ey Rabbimiz! Unutur ya da kasıtsız olarak hata yaparsak bizi hesaba çekme.” Allah Teâlâ buna karşılık olarak “evet” dedi. “Ey Rabbimiz! Bizden evvelkilere yüklediğin gibi bize de ağır yük yükleme” dedikleri zaman “evet” dedi. “Ey Rabbimiz! Güç yetiremeyeceğimiz şeyi bize yükleme” dedikleri zaman “evet” dedi.¹³

b- İbn Abbas’tan nakledilen bir rivayete göre o şöyle demektedir: “...Siz içinizde bulunanı açık etseniz de gizleseniz de Allah sizi onunla hesaba çeker...” ayeti nazil olduğu zaman, sahabenin içine daha önce düşmemiş olan bir korku düştü. Peygamber’in (s.a.v.) onlara “dinledik ve itaat ettik” deyiniz, buyruğu üzerine Allah Teâlâ onların kalbine imanı yerleştirdi ve “Allah bir kişiye gücü kadar yük yükler. Herkesin kazandığı iyiliğin mükâfatı kendisine ve işlediği kötülüğün zararı da yine kendisine aittir. Ey Rabbimiz! Unutur ya da kasıtsız olarak hata yaparsak bizi hesaba çekme.” ayetini indirdi. (Müminler bunu tekrar ettikleri zaman) Allah Teâlâ “Bunu size verdim.” dedi. “Ey Rabbimiz! Bizden önceki ümmetlere yüklediğin gibi bize ağır yük yükleme” dediklerinde Allah Teâlâ “Bunu da size verdim.” dedi. “Ey Rabbimiz! Gücümüzün yetmediği şeyi bize yükleme” dediğinde Allah Teâlâ “Bunu da size verdim.” buyurdu.¹⁴

c- Mücahid’den gelen bir rivayette ise o şöyle demektedir: “İbn Abbas’ın yanına vardım ve ey İbn Abbas! İbn Ömer’le birlikteydim. O bir ayet okudu ve ağlamaya başladı, dedim. Hangi ayeti okudu, diye sordu. “...yerde ve göklerdekinin tamamı Allah’a aittir...” ayetini dedim. Bunun üzerine o: Bu ayet nazil olduğu zaman onun ashabı çok üzüldü ve “ya Resulullah! Allah içimizden geçen şeylerle bizi muaheze ederse, helak oluruz” dediler. Peygamber (s.a.v.) ise “dinledik, itaat ettik deyiniz” dedi onlar da “dinledik ve itaat ettik” dediler. Bu sebeple bu ayet (Bakara 284. ayet) sonraki iki ayetle (Bakara 285. ve 286. ayetlerle) neshedildi.¹⁵

d- İbn Abbas’tan gelen benzer bir rivayet Bezzar’ın müsnedinde şu şekilde geçmektedir: “...Siz içinizde bulunanı açık etseniz de gizleseniz de Allah sizi onunla sorgular...” ayeti inzal edildiği zaman bu sahabeye ağır geldi ve “hangi birimiz içimizden konuşmayız ki” dediler. Bunun üzerine sonraki iki ayet (Bakara 285 ve 286. ayetler) indi.¹⁶

¹³ Bu rivayet benzer lafızlarla değişik kaynaklarda geçmektedir. Örneğin bk. Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *Muhtasar Sahih-i Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdü'l-Bakî (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 1/115; Ebû Abdirrahmân Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Âdil Mürşid (Müessesetü'r-Risâle, 2001), 6/497; Ebû Avâne Ya'kûb b. İshâk, *Müstahrec Ebi'Avâne*, thk. Eymen b. Arif (Darü'l-Ma'rife, 1998), 2/479. Farklı lafızlarla benzer bir rivayet İbn Hibbân'ın *Sahih'i*'nde de geçmektedir: Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân, *Şahîhu İbn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnâvut, (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 1/350.

¹⁴ Bk. Müslim, *Muhtasar Sahih-i Müslim*, 1/115; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî (el-Câmi'u'l-kebîr)*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998),” Tefsîr”, 3 (No: 2992) ; Ebû Abdirrahmân Ahmed en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasen Abdü'l-Mün'im (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 10/40.

¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/195.

¹⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-Bezzâr, *el-Müsnedü'l-Bezzâr*, thk. Âdil b. Sa'd (Medine: Mektebetü'l-Ülûm ve'l-Hikem, 1988), 11/307.

Yukarıda birbirine benzeyen kimi zaman uzun kimi zaman da kısa olarak geçen rivayetler hemen hemen bütün hadis kaynaklarında bazen aynı bazen de değişik lafızlarla geçmektedir. Ayetlerle ilgili rivayetlerin bu denli yaygın olması ve Bakara suresinin son iki ayetinin konu olarak önceki ayetin mütemmim bir cüzü mahiyetinde olması bu ayetlerin nüzulünün birbiriyle yakından ilişkili olduğu kanısını güçlendirmektedir.

Yukarıda verilen rivayetler *Sahih-i Buhârî*'de (öl. 256/870) geçmemektedir. Ancak Buhârî'de 284. ayetin kendinden sonra gelen ayetle neshedildiğine dair bir rivayete yer verilmiştir.¹⁷ Bu ayetler arasında nesih ilişkisini ortaya koyan rivayet de yukarıdaki rivayetler gibi hatta daha yaygın olarak hadis kaynaklarında yer almaktadır.¹⁸

Şu ana kadar zikredilen rivayetler Bakara suresinin son iki ayetinin (285 ve 286. ayet) öncesiyle (284. ayet) ilişkisini ortaya koymaktadır. Bu ilişki bazen önceki ayetle sonraki ayetler arasında nâsîh mensuh; bazen de nuzûl sebebi olarak teşekkül etmektedir. Her ne şekilde olursa olsun bu rivayetler Bakara suresinin son iki ayetinin Medenî olduğuna dair delil olarak kabul edilmektedir. Çünkü önceki ayetin (284. ayet) Medenîliği hususunda herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir. Bu ayet Medenî olduğuna göre ondan sonra gelen ayetin de Medenî olması gerekir. Çünkü önceki ayet sonraki ayetlerin sebebi niteliğindedir. Sebepler sonuçlardan önce meydana gelir. Dolayısıyla bu rivayetleri ve siyak sibat ilişkisini dikkate alanlar Bakara suresinin son iki ayetinin Medenî olduğu düşüncesindedirler.

Esbâbü'n-nuzûl kitaplarında Bakara suresinin son iki ayetinin 284. ayetle ilgili olduğuna ilişkin çok sayıda rivayet verilmiştir. Bu durum yaygın görüşün ayetlerin Medenî olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca rivayetlerde bu ayetlerin bir önceki (284. ayet) ayetten bir yıl sonra nazil olduğu da belirtilmektedir.¹⁹ Rivayetlerde bir yıl gibi bir zamanın belirtilmesi ilgili ayetlerin nuzul dönemini biraz daha belirginleştirmektedir.

Bakara suresinin son iki ayetinin Medenî olduğuna işaret eden rivayetleri belirledikten sonra Mekkî olmasına kaynaklık eden rivayetlere geçebiliriz. Bakara suresinin son iki ayetinin Mekkî olduğu görüşünde olanların dayandığı rivayet, bu

¹⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Muhtasarı Sahih-i Buhari*, thk. İbrahim Halil Bereket (Beyrût: Dâru'n-Nefais, 1992), 6/33. Ayrıca bk. Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdî bin Abdülmecid Selefi, 2. Baskı (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994), 9/211.

¹⁸ Örneğn bk. Müslim, *Muhtasar Sahih-i Müslim*, 1/115; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/497; Ebû Avâne, *Müstahrec*, 2/479.

¹⁸ Bk. Müslim, *Muhtasar Sahih-i Müslim*, 1/115; Tirmizî, "Tefsîr", 3 (No:2992); Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasen Abdü'l-Mün'im (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 10/40.

¹⁹ Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Ali el- Vâhidî, *Esbâbü nuzûli'l-Kur'ân*, thk. Usâm b. Abdilmuhsin el-Humeydan, 2. Baskı (ed-Demmâm: Dâru'l-İslâh, 1992), 1/96; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Lübâbu'n-nukûl fî esbâbi'n-nuzûl*, thk. Ahmed Abdü's-Şâfi (Beyrût: Dâru'l Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/39; Bedrettin Çetiner, *Fatiha'dan Nâs'a Esbab-ı Nuzûl* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2013), 1/122.

ayetlerin Miraç'ta hediye olarak verildiğine dair rivayettir ki şöyledir:

e- Müslim (öl. 261/875) Mürre tarikiyle Abdullah b. Mesud'dan nakletmektedir: "Resulullah İsrâ'ya gittiği zaman Sidretü'l-Münteha'ya vardı. Sidretü'l-Münteha yedinci semadadır. Yerden yükselen her amel oraya gelir ve oradan alınır. Yukarı taraftan inen ameller oraya gelir ve oradan alınır. Resulullah'a şu üç şey hediye edildi: Beş vakit namaz, Bakara suresinin son iki ayeti ve ümmeti içerisinden Allah'a ortak koşmayanların affedilmesi."²⁰ Bu hadis dikkate alındığında Bakara suresinin son iki ayetinin Mekkî olması zorunlu gibidir. Çünkü söz konusu ayetler rivayete göre Miraç hediyesi olarak verilmiştir. Miraç ise Mekke döneminin sonlarına doğru vaki olmuştur. Bu nedenle Bakara suresinin son iki ayetinin Miraç hediyesi olduğuna dair rivayeti bu şekilde değerlendiren ulema bunları Mekkî olarak kabul etmektedirler.

Bakara suresinin son ayetlerinin öncesiyle ilişkili olduğuna dair zikredilen rivayetlerde olduğu gibi Miraçla ilgili rivayet de Buhârî'de geçmemektedir. Ancak Buhârî dışında birçok hadis kitabında geçmektedir.²¹ Söz konusu ayetlerin hem Mekkî hem de Medenîliğine kaynaklık eden yukarıda zikredilen rivayetler, en sağlam kaynak olarak, Müslim'in *Sahih*'inde geçmektedir. Dolayısıyla rivayetler kaynaklık değeri açısından eşit gibidir. Çünkü Müslim'in sıhhat şartlarını taşımaktadır. Ne var ki Bakara suresinin son iki ayetinin Medenîliğine dayanak teşkil eden rivayetler diğerine göre çok çeşitli ve yaygındır. Ayrıca Bakara 284. ayetin 285 ve 286. ayetlerle neshediliğine dair yukarıda zikredilen rivayet Müslim'in *Sahih*'yle birlikte hem Buhari'nin *Sahih*'inde hem diğer hadis kaynaklarında geçmektedir. Bu, Kur'an'da neshi kabul edenlere göre, ilgili ayetlerin Medenî olduğu hususunda önemli bir dayanaktır.

Konuyla ilgili rivayetleri bu şekilde belirledikten sonra, önce ulûmu'l-Kur'ân sonra da tefsir kaynaklarında Bakara suresinin son iki ayetinin Mekkîlik ve Medenîliğine ilişkin değerlendirmeleri inceleyebiliriz.

2. Ulûmu'l-Kur'ân Kaynaklarına Göre Bakara Suresinin Son İki Ayetinin Mekkîliği ve Medenîliği Sorunsalı

Araştırmamızın ikinci ayağını ulûmu'l-Kur'ân kaynakları oluşturmaktadır. Zira bu kaynaklar ayet ve surelerin Mekkî ve Medenîliğine büyük önem atfetmişlerdir.

Zerkeşî (öl. 794/1392),²² Mekkîlik ve Medenîlik konusunu ayrı bir bölümde incelemiş ve bu bölümün başlarında konuyla ilgili olarak Maverdî'nin görüşünü

²⁰ Müslim, *Muhtasar Sahih-i Müslim*, 1/157.

²¹ Örneğin bk. Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *Müsned İbn Ebî Şeybe*, thk. Âdil b. Yusuf, Ahmed b. Ferid, (Riyad: Dâru'l- Vatan, 1997), 1/197; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned İmam Ahmed b. Hanbel*, 6/181; Tirmizî, "Tefsîr", 53 (No: 3276); Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasen Abdü'l- Mün'im (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 7/261.

²² Zerkeşî'den önce de ulûmu'l-Kur'ân'la ilgili eserler kaleme alınmıştır. Ancak ulûmu'l-Kur'ân'a ilişkin ilk sistemli eser Zerkeşî (öl. 794/1392) ile kayda geçmiştir. O, fıkıh, hadis gibi diğer alanlarda da eser vermesine rağmen daha çok ulûmu'l-Kur'ân'la ilgili olarak yazdığı "el-Burhân fi

vermiştir. Buna göre Bakara suresi, bir ayet dışında bütün âlimlere göre Medenî'dir. İstisna edilen bu ayet ise “وَأَتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ”²³ ayetidir ve Veda haccında Kurban bayramında Mina'da inmiştir.²⁴

Zerkeşî'nin verdiği Maverdî'nin bu görüşüne göre Bakara suresinin bir ayeti dışında Medenîliği âlimler tarafından genel kabul görmüş olduğu belirtilmiş ve bu ayet dışında başka bir ayet istisna edilmemiştir.

Ulûmu'l-Kur'ân'a ilişkin incelediğimiz diğer bir kaynak ise Süyûtî'nin (öl. 911/1505) *el-İtkân*'ıdır. Bu eserde de Mekkîlik ve Medenîlik konusu ayrı bir bölüm içerisinde incelenmiştir ve Zerkeşî'nin eserinden daha fazla detaya inilmiştir. Burada Süyûtî Bakara suresinin Medine'de inen ilk sure olduğu bilgisini verdikten sonra,²⁵ Mekkî ve Medenî surelerden istisna edilen ayetleri ayrı bir fasıl altında incelemiş ve bu istisnaların neler olduğuna yer vermiştir. O, Beyhakî'nin (öl. 458/1066) *Delailü'n-Nübüvve* isimli kitabında Mekke'de inen surelerin bir kısmının Medine'de tamamlandığına, İbnu'l-Hassâr'ın Mekkî ve Medenî surelerden bazı ayetlerin istisna edildiğine dair görüşlere yer vermiştir. Ayrıca o, İbn-i Hacer'in (öl. 852/1449) *Buhârî Şerhi*'nde şöyle dediğini aktarmıştır: “Ulemadan bazıları Mekkî sûrelerdeki Medenî ayetleri göstermeye önem verirler. Fakat bu durumun tersi de bulunmaktadır. Buna göre surenin bir kısmı Mekke'de inmesine rağmen geri kalan kısmı Medine'de nazil olabilir. (Surenin kendisi Medine'de inebilir). Ancak böyle inen ayetin çok az bulunduğunu gördüm.”²⁶

Süyûtî bu bilgileri verdikten sonra kendisine gelen malumatlar ışığında her iki istisna –Mekkî surelerde bulunan Medenî ayetler ve Medenî surelerde bulunan Mekkî ayetler- hakkında elde ettiği bilgileri geniş bir şekilde açıklamayı uygun bulduğunu belirtmiş ve sırasıyla surelerden hangi ayetlerin istisna edildiğine değinmiştir. Bu bağlamda Bakara suresinin ²⁷ “فَاعْتَبُوا وَاصْفَحُوا حَتَّىٰ يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ” ve “لَيْسَ عَلَيْكَ هُدْيُهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ”²⁸ ayetlerinin istisna edilmiş olduğunu ifade etmiştir.²⁹ Bu iki ayetin nüzul sebepleriyle ilgili rivayetlere bakıldığında bunların Mekke'de indiğine dair bir işaret de bulunmamaktadır. 109. ayet, Süyûtî'nin *Esbâbü'n-Nüzûl*'ünde geçen rivayete göre Allah Tealâ Resulünü Araplardan seçmesinden dolayı Yahudiler içerisinde Araplara en çok kin besleyenlerin Huyey b. Ahtab ve Ebû Yâsir b. Ahtab'ın olması ve inananları İslâm dininden çevirmeye çalışmaları nedeniyle onlar hakkında indirilmiştir.³⁰ Bu durumda ayet Yahudilerle ilgili olarak inmiştir. Kuran'ın Yahudilerle ilişkisi ise genellikle

Ulûmi'l-Kur'ân" isimli kitabıyla meşhur olmuş ve bu eseriyle daha sonra bu konuda yazılacak olan eserlere kaynaklık etmiştir. Bu nedenle konunun ulûmu'l-Kur'ân ayağıyla ilgili araştırmaya bu eserle başlamayı uygun bulduk.

23 el-Bakara 2/281.

24 Zerkeşî, *Burhân*, 1/87.

25 Süyûtî, *İtkân*, 1/43.

26 Süyûtî, *İtkân*, 1/56.

27 el-Bakara 2/109.

28 el-Bakara 2/272.

29 Süyûtî, *İtkân*, 1/56.

30 Süyûtî, *Lübabü'n-nükûl*, 1/15.

Medine dönemine aittir. Bu nedenle ayetin Mekkî olduğunu gösteren herhangi bir karine bulunmamaktadır. 272. ayet ise *Esbâbü'n-Nüzul*'de geçen rivayete göre Hz. Peygamberin Müslümanların dışındakilere sadaka verilmemesini emretmesi üzerine;³¹ Süyûtî'nin tefsirinde ise Hz. Peygamber'in müşriklere sadaka vermeyi yasaklaması nedeniyle nazil olduğu belirtilmektedir.³² Diğer kaynaklarda da genellikle müşrik olanlarla ilgili sadakanın yasaklanması geçmektedir. Örneğin bir rivayete göre bir gün Hz. Ebû Bekir'in kızı Esma'ya annesi ve nenesi gelerek kendilerine yardım mahiyetinde bazı şeyler vermesini istemişler, ikisinin de müşrik olması sebebiyle, onlara bir şey vermeyerek: "Resulullah'a sormadan size bir şey veremem. Zira benim dinim üzerinde bulunmuyorsunuz." demesi ve gelip onlara yardım olarak bir şey verip veremeyeceğini Hz. Peygamber'e sorması üzerine Allah Teâlâ'nın bu ayeti indirdiği ifade edilmiştir.³³ Başka bir rivayette ise İbn Abbas şunları söylediği belirtilmektedir: Ensar'dan bazı kimselerin Kurayza ve Nadîr oğullarından yakınları bulunmaktaydı. Onlara sadaka vermeyi arzu etmiyorlar ve sadaka verebilmeleri için onların Müslüman olmasını istiyorlardı. İşte bunun üzerine "Onları hidayete ulaştırmak sana ait değil. Fakat Allah kime dilerse hidayeti ona verir." ayeti nazil oldu.³⁴

Süyûtî'nin, Bakara suresinden istisna edildiğine ilişkin yukarıda verdiği iki ayetle ilgili rivayetler görüldüğü gibi çeşitlilik arz etmektedir. Bu nedenle söz konusu ayetlerin Mekkî olduğuna dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Kaldı ki bu ayetlerin Mekkî olmasıyla ilgili görüşler çok yaygın değildir.

Asıl konumuz bu ayetlerin (109 ve 272) Mekkîlik ve Medenîliği değildir. Bu ayetlerin üzerinde durmamızın sebebi Bakara suresinin son iki ayetinin Mekkî olması durumunda istisna edilen bu ayetlerin içerisinde zikredilmesi gerekliliğindedir. Yukarıdaki bilgiler ışığında Mekkî surelerde Medenî ve Medenî surelerde Mekkî ayetlerin olduğu ortadadır. Ancak ayetlerin Mekkîlik ve Medenîliğini tespit konusu önem arz etmektedir. Mekkî ayetlerde Medenî; Medenî ayetlerde Mekkî ayetlerin tespiti konusu âlimler tarafından rivayetler dikkate alınarak belirlenmeye çalışılmıştır. Rivayetler ise -Bakara suresinin sonu ile ilgili rivayetlerde olduğu gibi- farklılıklar arz etmektedir. Yukarıda görüldüğü üzere Bakara suresinin istisna edilen 109 ve 272. ayetleriyle ilgili rivayetler çeşitlenmektedir. Bu durum ayetlerin siyak ve sibak bütünlüğü dikkate alınarak rivayetlerin değerlendirilmesini ve bu şekilde bir sonuca ulaşmanın daha doğru olabileceği düşüncesini güçlendirmektedir. Bu da ictihadi bir özellik arz etmektedir. Nitekim Mekkî ve Medenî surelerden istisna edilen ayetlerin ictihadi olduğuna itimat eden bazı müfessirler olduğu³⁵ bildirilmektedir.³⁶

³¹ Süyûtî, *Lübabü'n-nükûl*, 1/38.

³² Celâleddin el-Mahallî - Celâleddin es-Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn* (Kâhire: Dâru'l- Hadis, ts.), 45.

³³ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 7/76.

³⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/63.

³⁵ Süyûtî bu durumu, istisna edilen ayetlerin hikmetinin ictihaden olduğunu belirterek görüşleri uzlaştırmaya çalışmaktadır.

³⁶ Suyuti, *İtkân*, 1/23. Ayrıca bk. Subhî Salih, *Mebâhis*, 179.

Süyûtî, Mekkî ve Medenî surelerden istisna edilenler bölümünde Medenî Bakara suresinden sadece yukarıdaki iki ayetin istisna edildiğine ilişkin rivayetleri vermesine rağmen aynı eserin başka bir bölümünde (yerde ve gökte inen ayetler başlığı altında) ise şöyle bir rivayete yer vermiştir: “İbn Arabî şunları söylemektedir: Hibetullah'tan gelen rivayete göre altı ayet dışında Kur'ân'ın hepsi Mekke ile Medine arasında inmiştir. Ayetlerden altısı ise ne yeryüzünde ne de semada inmiştir³⁷. Bunlar Saffât suresinde üç ayet (Bizim her birimizin belirli bir yeri var... ayetiyle birlikte üç ayet),³⁸ Zuhuf suresinde bir ayet (Senden önce gönderdiğimiz resullerimizden sor...)³⁹ ve Miraç gecesinde inmiş olan Bakara suresinin sonundaki iki ayettir.⁴⁰ Bu rivayete göre Bakara suresinin Miraç gecesinde hediye edilen son iki ayetinin Mekkî olması ve Bakara suresinden istisna edilen ayetler arasında yer alması gerekirdi. Oysa istisna edilen ayetler içerisinde yer verilmemiştir.

Ayrıca Süyûtî, yukarıdaki rivayetle ilgili şunu söylemektedir: “Şunu söylemek isterim ki, Bakara suresinin son iki ayeti hariç, diğerlerinin ne yerde ne de gökte indiği, hakkında herhangi bir delile rastlayamadım”. Bakara suresinin son iki ayetiyle ilgili delil olarak verdiği hadiste ise Resûlullah'a Miraç'ta üç şeyin verildiği bahsedilmektedir. Bunlardan ilki beş vakit namaz, ikincisi Bakara suresinin “âmenerresulü” diye bilinen son ayetleri, üçüncüsü ise Resûlullah'ın ümmeti içerisinde Allah'a şirk koşmayanların affedileceğidir.⁴¹

Yine Süyûtî'nin naklettiği başka bir rivayette ise Bakara suresinin son iki ayetinin “kâbe kavseyn” durumunda nazil olduğu ifade edilmektedir.⁴² “Kâbe kavseyn” durumunda indiğini belirten bu rivayete dayanılarak Bakara suresinin sonunun İsra ve Miraç gecesinde inmiş olduğu düşünülmektedir. Ancak “kâbe kavseyn”e dair görüşler birbirinden farklıdır.

“Kâbe kavseyn” Necm suresinin 9. ayetinde geçmektedir ve iki yay ucu kadar yaklaşmak, iki arşın kadar mesafe kalması veya yay ile kirişi arasındaki kadar mesafe⁴³ gibi anlamlara gelmektedir. Bütün bu anlamlardan hangisi dikkate alınırsa alınsın ayet, iki zatın birbirine iyice yaklaştıkları anlamını taşımaktadır.

Birbirine yaklaşan zevatın kimler olduğuna ilişkin farklı görüşler vardır: Bunlardan birinci görüş Hz. Peygamber ile Miraç'ta Allah Teâlâ'nın,⁴⁴ ikincisi Hz. Peygamber ile Cebrail'in (a) üçüncüsü ise Cebrail ile Allah Teâlâ'nın⁴⁵ birbirine

³⁷ İbn Arabî bu rivayette Hibetullah'ın “ne yeryüzünde ne de semada” sözüyle, yer ve gök arasındaki uzayı kastetmiş olabileceğini bildirmektedir bk. Süyûtî, *İtkân*, 1/ 90.

³⁸ es-Sâffât 37/164-166.

³⁹ ez-Zuhuf 43/45.

⁴⁰ Süyûtî, *İtkân*, 1/ 90.

⁴¹ Süyûtî, *İtkân*, 1/90.

⁴² Süyûtî, *İtkân*, 1/90.

⁴³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 22/18.

⁴⁴ Ferra, *Meani'l-Kur'ân*, 3/ 95.

⁴⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 12/16-20.

yaklaştığına dairdir. Ancak en yaygın ve makbul olan Hz. Peygamberle Cebrail'in (a) birbirine yaklaştığına ilişkin görüştür.

İlgili rivayetlere bakıldığında, görüldüğü gibi, "kâbe kavseyn" in birbirine çok yakınlaşmak anlamında ittifak olmasına rağmen bu yakınlaşmanın kimler arasında olduğu noktasında ihtilaf bulunmaktadır. Diğer bir ihtilaf noktası ise yakınlaşmanın nerede olduğuna dairdir. İlgili rivayetlere bakıldığında Hz. Aişe bu ayet hakkında Hz. Peygamber'in ilk karşılaşmasında Cebrail'i kendi suretinde Ecyad denilen yerde gördüğünü bildirmektedir.⁴⁶ Ulûmu'l-Kur'ân yazarlarından biri olan Subhî Salih (1926-1986) ise Bakara suresinin son iki ayetinin İsrâ ve Miraç gecesinde inmesini başka bir rivayetin sıhhatli olmasına bağlamıştır: O, "Zuhruf suresinde geçen "Senden önce göndermiş olduğumuz resullerimize sor: Rahmân'ın dışında kulluk edilebilecek başka tanrılar yapmış mıyız?"⁴⁷ ayetinin İsrâ'da Beyti Makdis'te indiği sahih ise İbn Arabî'nin de söylediği gibi Miraç saatlerinde Allah'ın büyük ayetlerini gördüğü zaman inmiştir."⁴⁸ Buna göre ilgili ayetlerin Miraç gecesinde inmiş olması bir şarta bağlanmıştır. Bu da rivayetlerin sıhhatli olmasıyla alakalıdır.

Bakara suresinin son iki ayetinin "kâbe kavseyn" durumunda indiğini belirten ilk rivayete göre ise bunların İsrâ ve Miraç gecesinde inmiş olduğu anlatılmak istenmektedir. "kâbe kavseyn"le ilgili bu iki rivayet birbirinden çok uzak iki farklı zaman dilimini göstermektedir: Bakara suresinin son iki ayetinin İsrâ ve Miraç gecesinde nazil olduğunu belirten rivayet -İsrâ ve Miraç hadisesi Mekke döneminin sonlarına doğru vuku bulmuş olması nedeniyle- Mekke döneminin sonunu; Hz. Aişe'den gelen Peygamber'in Cebrail'i ilk kez Ecyad'da gördüğüne dair rivayet ise Mekke döneminin başını işaret etmektedir. Bu da iki rivayet arasında, Mekke döneminin başı ve sonu gibi büyük bir zaman farkının olmasını intaç etmektedir.

Necm suresinin Mekke döneminin ilk zamanlarında nazil olduğu dikkate alınırca "kâbe kavseyn"nin Ecyad denilen yerde gerçekleşmiş olması ihtimal dâhilindedir. Nitekim Kurtubî (öl. 671/1273) kâbe kavseyn ayetininin hemen öncesindeki "O yüksek ufukta idi."⁴⁹ buyruğunda geçen "yüksek ufuk" ifadesi ile İsrâ gecesinin kastedildiğini ancak bunun zayıf bir görüş olduğunu söylemektedir.⁵⁰

Ulûmu'l-Kur'ân kaynaklarında geçen yukarıda zikredilen rivayetler şu şekilde değerlendirilebilir:

1- "Kâbe kavseyn"le ilgili rivayetler ve müfessirlerin açıklamaları incelendiğinde "kâbe kavseyn" in Miraç'ta gerçekleştiğine dair net bir bilgi elde edilememektedir. Çünkü "kâbe kavseyn" in hem Miraç'ta olduğuna hem de vahyin ilk zamanlarında olduğuna dair rivayet ve görüşler bulunmaktadır. Ayrıca yukarıda da bahsedildiği gibi "kâbe kavseyn" in kimler arasında olduğuna dair rivayetler de

⁴⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 12/17-18.

⁴⁷ ez-Zuhruf 43/45.

⁴⁸ Subhî Sâlih, *Mebâhis*, 173.

⁴⁹ en-Necm 53/7.

⁵⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmi'l-Şur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim Atfeş (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964), 20/15.

birbirinden çok farklılık arz etmektedir. Dolayısıyla “kâbe kavseyn”in Miraç’ta vaki olduğu hakkındaki görüş kesinlik arz etmemektedir.

2- Zerkeşî’nin “Bakara suresi, bir ayet dışında bütün âlimlere göre Medenî’dir. İstisna edilen bu ayet ise “وَأَتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ”⁵¹ ayetidir ve Veda haccında Kurban bayramında Mina’da inmiştir” şeklindeki rivayet ise Mekkîlik ve Medenîliğin muteber tanımını değil “mekân” odaklı tanımını esas almıştır. Muteber tanım “hicret” odaklıdır ve nüzülü hicretten önce olanlar Mekkî, sonra olanlar ise Medenî’dir. Bu durumda Bakara suresinden istisna edilen tek ayet olan “وَأَتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ” ayeti Medenî olmaktadır. Böylece Bakara suresinin tamamı Medenî’dir diyebiliriz.

3- Bakara suresinin son iki ayetinin hem Miraç’ta hediye edildiğine hem de “kâbe kavseyn” durumunda verildiğine dair rivayetleri Süyûtî ilgili yerlerde aktarmasına rağmen bunları Bakara suresinden istisna etmemiştir ve bu ayetlerin bizzat Mekkî olduğuna dair bir rivayet ve bir görüş de ileri sürmemiştir. Bu durumda o, ayetlerin Miraç’ta hediye edildiğine ve “kâbe kavseyn” durumunda verildiğine ilişkin rivayetleri vermekle birlikte ilgili ayetleri Medenî olarak görmektedir.

4- Yukarıda zikredilen, Bakara suresinin son iki ayetinin miraç hediyesi olduğuna dair rivayeti sahih olarak kabul edersek –ki Müslim, sıhhat şartlarına uygun olduğu için eserine almıştır- bu rivayet, söz konusu ayetlerin bir önceki ayetle alakalı olarak nazil olduğunu belirten ve dolayısıyla onların Medenîliğine işaret eden rivayetlerle çelişmektedir. Bu çelişkiyi ortadan kaldırmaya yönelik Ahmed b. Hanbel’in Müsnedi’nin haşiyesinde Sindî (öl. 1138/1726) şöyle bir açıklama yapmaktadır: “Muhtemelen bu ayetlerin (Bakara suresinin son iki ayetinin) Hz. Peygamber’e Miraç’ta verileceği takdir edilmiş ve bu ayetler sana indirilecektir, denilmiştir. Bu yüzden Bakara suresinin son iki ayetinin (285 ve 286. ayet) önceki ayetle (284. ayet) bağlantılı olarak nazil olduğuna ilişkin rivayetlerle Miraç hediyesi olduğuna dair rivayetler birbiriyle çelişmemektedir.”⁵² Sindî’nin bu değerlendirmesine göre Bakara’nın son iki ayeti Miraç’ta hediye olarak verilmiş olması ilerde bu ayetlerin Hz. Peygamber’e inzalinin müjdesinin verilmesi anlamını taşımaktadır. Bu şekilde söz konusu ayetlerin önceki ayetle bağlantılı olarak indiğine dair rivayetlerle Miraç hediyesi olduğuna dair rivayet uzlaştırılmıştır. Sindî bu değerlendirmesinde Bakara suresinin son iki ayetinin Medenî olduğuna işaret eden rivayetleri esas alarak miraçta hediye edildiğine dair rivayeti yorumlayarak uzlaştırmaya çalışmıştır. Sindî’nin bu açıklamasını dikkate alacak olursak Miraç’la ilgili hadis sahih olmakla birlikte Bakara suresinin son iki ayeti Medenî’dir diyebiliriz.

⁵¹ el-Bakara 2/281.

⁵² Ebü’l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî, *Haşiyetü’s- Sindî alâ Müsnedi’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Ebu Muaz Tarık (Riyad: Dâru’l- Me’sur li’n-Neşr ve’t-Tevzi’, 1431/2010), 1/619. Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/182. sayfanın dipnotu.

3. Bakara Suresinin Son İki Ayeti ile Bir Önceki Ayet Arasında Nesih İlişkisi Olduğuna Dair Görüşlerin Değerlendirilmesi

Bakara suresinin son iki ayetiyle ilgili dikkat çeken diğer bir husus hemen öncesinde geçen ayetin (...اللَّهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ...) ile neshedildiğine⁵⁴ dair bilgilerdir.

Bakara suresinin son ayetleri arasında nesih ilişkisinin olduğuna dair rivayetin hem Buhârî’de hem de diğer birçok hadis kaynağında geçtiği ifade edilmişti. Bu rivayetlerden mütevellit birçok müfessir ve ulûmu’l-Kur’ân müellifleri söz konusu ayetler arasında nesih ilişkisinden bahsetmektedir. Ancak konuyu Süyûtî’nin *İtkân*’ı üzerinden değerlendirmek daha doğru olacaktır. Zira o, nesih konusunu genel olarak almıştır. Bu yüzden başka bazı detayları orada görme imkânı bulacağız. Ayrıca bu ayetler arasında nesih ilişkisinin olduğunu söyleyenler benzer açıklamalarda bulunmaktadırlar.

Süyûtî, *İtkân*’da, âlimlerin nesih konusunda tilaveti baki hükmü mensûh çok sayıda ayetin olduğunu kabul ettiklerini ancak bunların sayısının fazla olmadığını ifade etmektedir.⁵⁵ Bunun yanında az sayıdaki nâsîh ve mensûh ayetler içerisinde bu ayetleri de zikretmiştir.⁵⁶ Dolayısıyla nâsîh ve mensûhun sayısının az olduğu kabul edilmesine rağmen söz konusu ayetler arasında nesih ilişkisinin olduğunun belirtilmesi bu görüşün ne kadar yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak bazı âlimler neshin sadece ahkâmda olabileceği ahbarda olamayacağı kuralından hareketle bu ayetler arasında nesih vaki olmayacağını ifade etmektedirler.

Burada bizi ilgilendiren bu ayetler arasında nesih ilişkisini kimlerin kabul edip etmediği değildir. Önemli olan husus ayetler arasında nesih vaki olduğunu kabul etmemiz durumunda ayetlerin Mekkî ve Medenîliği ile ilgili bir hususu göz önünde bulundurmamız gerektiğidir. O da şudur: Nesheden ayetle neshedilen ayet arasında öncelik ve sonralık ilişkisinin olmasıdır. Bu durumda Bakara suresinin son iki ayetinin nâsîh (nesheden) olarak bir önceki mensûh (neshedilen) ayetten sonra nazil olması gerekmektedir. Bu çerçevede İslâm uleması, âyetler arasında neshin olup olamayacağının tespiti noktasında iki âyetten ilk inen âyetin hangisi olduğunun kesin olarak bilinmesi, neshe konu olan hükmün iyilik, maruf ve ahlaki kuralları içermemesi, haber içerikli olmaması gibi bazı şartlar ortaya koymuşlardır.⁵⁷ Bu durum Bakara suresinin son iki ayetinin “Miraç’ta inmiştir dolayısıyla Mekkîdir” diyenlerin görüşüne ters düşmektedir. Çünkü mensûh olan ayet (284. ayet) Medenîdir ve Medenîliği hususunda bir ihtilaf söz konusu değildir. Bu ayet Medenî ise

⁵³ el-Bakara 2/284.

⁵⁴ Menna Kattan, *Mebâhis*, 1/251.

⁵⁵ Suyuti, *İtkân*, 3/71.

⁵⁶ Suyuti, *İtkân*, 3/73.

⁵⁷ Arslan Karaoglan, “Mâturîdî’ye Göre Nesih Problematikliği”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (31 Aralık 2019), 73-111.

nesheden Bakara suresinin son iki ayeti de (285 ve 286. ayet) Medenî olmak durumundadır.

Kural olarak nâsîh mensûhtan sonra gelmelidir. Ancak bazı ayetler için bu kural esnetilmiş ve istisna olarak bazen nâsîh önce de gelebilir denilmiştir. Dolayısıyla nâsîhin mensûha tekaddüm ettiği ayetler tartışılmıştır.⁵⁸ Örneğin Süyûtî bu şekilde olan ayetlerin sayısını dört tane olduğunu beyan etmiştir.⁵⁹ Fakat o, Bakara suresinin son iki ayetini bu dört ayet içerisinde vermemiştir. Bu durumda onun, ya bu ayetleri Medenî olarak değerlendirmiş ya da rivayetleri analiz etmeden ilgili yerlerde vermiş olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

İlgili ayetler arasında nesih ilişkisi olduğuna dair rivayetler Buhârî'nin ve Müslim'in *Sahihî*'yle birlikte hemen hemen bütün hadis kaynaklarında geçmektedir. Buna ilaveten birçok müfessir de bu rivayeti paylaşmaktadır. Eğer iddia edildiği gibi Bakara suresinin son ayeti bir önceki ayeti neshediyorsa bu durumda onun medenî olması gerekir.

4. Tefsirlerde Bakara Suresinin Son İki Ayetinin Mekkî ve Medenîliği Sorunsalı

Hem Esbâbü'n-nüzûl hem de ulûmu'l-Kur'ân kaynaklarında Bakara suresinin son iki ayetinin bir önceki ayetle ilgili olarak sahabenin Hz. Peygamber'e serzenişte bulunması sonucunda inzal edildiği, önceki ayetin bu ayetlerle neshedildiğine dair görüşleri ve rivayetleri zikrettik. Söz konusu ayetlerle ilgili zikredilen bu hususlar aynı şekilde tefsir kaynaklarında mevcuttur. Dolayısıyla burada tefsir kaynaklarının çok ayrıntıya girmeksizin genel hatlarıyla değerlendirilmesi, müfessirlerin yaklaşımına vakıf olmak açısından, kâfidir.

Tefsirlerde geçen ayetle ilgili açıklamalar yani metin içi yorumlar sonra da Bakara suresinin başında verilen Mekkîlik ve Medenîlikle ilgili bilgiler değerlendirilecektir. Bakara suresinin son iki ayeti hemen öncesindeki ayetle ilişkilendirildiği için bununla ilgili yorumları kısaca özetlemekte fayda vardır.

1- Önceki ayette geçen "İçinizdekini açık etseniz de, gizleseniz de Allah sizi, onunla sorgular." ayeti önceki ayette geçen şahitliği gizlemekle ilgilidir.⁶⁰ Buna göre ayet Bakara suresinin sonuyla ilgili değil de öncesiyle ilgilidir. Çünkü şahitliği gizleyip gizlememek insanın iradesindedir ve insanlar bu durumdan sorumludur. Şahitliği gizleyen hakkın, doğrunun ve adaletin ortaya çıkmasına mani olmaktadır. Şahitliği gizlememenin, doğru şahitlik yapmanın önemi başka ayetler de ifade edilmiştir. Dolayısıyla şahitliğin gizlenmesinden dolayı insanlar sorguya çekileceklerdir. Bu görüşe göre 284. ayetin hükmü daima geçerlidir veya neshedilmemiştir.

⁵⁸ Zerkeşi, *Burhan*, 2 /38; Suyuti, *İtkân*, 3/78.

⁵⁹ Suyuti, *İtkân*, 3/78.

⁶⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/128.

2- Sadece önceki ayette geçen şahitlikle ilgili değildir. Ayetin hükmü geneldir. Bu şekilde düşünenler ayetin hükmünün mensûh olduğunu kabul edenler ve mensûh olduğunu kabul etmeyenler olarak iki grupta değerlendirilebilir.

a- Ayetin hükmü geneldir ve ayet muhkemdir. Mensûh da değildir. Bu görüşte olanlar şu iki rivayet bağlamında ayeti açıklamaktadırlar:

Birincisi, "Bu hususta Abdullah b. Abbas'ın "İçinizde olanı açık etseniz de gizleseniz de Allah sizi, onunla sorgular." ayetini açıklarken şunları dediği rivayet edilmiştir: "Bu ayet mensuh değildir. Fakat aziz ve yüce olan Allah, kıyamet günü mahlûkatı bir araya topladığı zaman onlara şunu söyleyecektir: "Şüphesiz ben meleklere vakıf olmadıkları içinizde sakladığınız şeyler hakkında size haber veriyorum. Müminlere haber verip nefislerinden geçirip sakladıkları şeyleri bildirdikten sonra affedecektir. "Allah, sizi onunla hesaba çekecek ve dilediğini bağışlayacaktır." ayetinin anlamı budur. Yani, nefsinizde sakladığınızı size bildirecektir, demektedir. Şek ve şüphe içinde olanlara gelince Allah, nefislerinde sakladıkları yalanlamalarını onlara bildirecektir. Dolayısıyla "o, dilediğini bağışlar dilediğine ise azap eder." sözünün anlamı budur. Aynı şekilde Allah Teâlâ'nın: "Allah sizi, kalplerinizin kazandığı şeyler sebebiyle hesaba çeker." sözü inancında şek ve nifak içinde olanlar hakkındadır."⁶¹ Bu rivayete göre kullar hem fiilen işledikleri amellerden hem de yapmadıkları ancak yapmak istedikleri düşüncelerinden dolayı da sorumludur. Sorguya çekilecektir.

İkincisi, bu düşüncede olanların bir kısmı ise şu rivayeti kullanmaktadır: "Dahhâk'ın Hz. Aişe'den rivayetine göre bu ayet neshedilmemişti. Fakat bu ayet, sadece şahitlik yapanlarla alakalı olmayıp bütün insanları kapsamaktadır. Allah Teâlâ, bu ayetiyle insanları, işledikleri gizli ve açık tüm yaptıklarından sorgulayacağını ve yaptıkları veya yapmayı düşündükleri gizli ve aşikâr tüm işledikleri ameller sebebiyle onları hesaba çekeceğini açıklamıştır. Fakat yapmak istedikleri gizli işlerinin karşılığını dünyada sıkıntı ve meşakkate sebep olan felaketler ve belalar şeklinde verir. Bu konuda, Dahhâk, Hz. Aişe'nin şunu dediğini nakletmektedir: "Kim, bir fenalık yapmayı düşünür de onu fiili olarak yapmazsa Allah ona, yapmak istediği fenalık kadar meşakkat ve elem verir. Bu meşakkat ve elem onun bu fenalığı yapmak istemesinin kefaretidir. Zeyd, Ümeyye'nin Hz. Aişe'den "İçinizde olanı açık etseniz de gizleseniz de Allah onunla sizi sorguya çeker." ayet-i kerimesiyle "Kim bir fenalık yaparsa onun karşılığını görecektir."⁶² ayetinin manasını sorduğu zaman, Hz. Aişe'nin cevaben şöyle dediğini nakletmiştir: "Ben Resulullah'a bu iki ayeti sorduktan sonra kimse benden onların anlamlarını sormamıştı. Resulullah şöyle söylemişti: "Ey Aişe! Bu ayetler Allah'ın, kullarını izlediğine işaret etmektedir. Öyle ki, kuluna sıtma ya da farklı bir musibet verir. Ya da ona bir dikenin batmasını hatta evindeki bir şeyi kaybolmasını diler. Bu vesileyle kulunun üzülmelerini sağlar. Sonra da kaybolan şeyi

⁶¹ Taberî, *Camî'u'l-beyân*, 5/139.

⁶² Taberî, *Camî'u'l-beyân*, 5/142-143.

koltuğunun altında (kendi üzerinde) bulmasını sağlar, öyle ki mü'min, kırmızı altının körükten çıktığı gibi günahlarından çıkar (kurtulur)."⁶³

b- Ayet sadece şahitlikle ilgili değildir ve ayetin hükmü geneldir. Ancak sonraki ayetler bu ayeti neshetmiştir. Bu görüşte olanlara göre ayet kulların hem fiili olarak yaptıklarından hem de bizzat yapmadıkları ama yapmayı düşündüklerinden hesaba çekileceğini bildirmek için nazil olmuştur. Bu nedenle sahabeye ayet ağır gelmiş ve serzenişte bulunmuşlardır. Bunun üzerine son iki ayet nazil olmuş ve Bakara suresinin 284. ayetini neshetmiştir. İşte bu görüşte olanlar Bakara suresinin son iki ayetinin önceki ayetlerle ilişkili olarak nazil olduğunu düşünmektedirler. Dolayısıyla ayetlerin nüzul sebeplerine dair verdiğimiz rivayetler bu grup tarafından dikkate alınmış ve bunları açıklamalarında kullanmışlardır. Bu rivayetler oldukça fazladır. Bununla ilgili olarak Taberî çok sayıda rivayeti zikretmektedir ve bunlar tefsir kaynaklarının çoğunda da geçmektedir.⁶⁴

Görüldüğü üzere müfessirler Bakara suresinin 284. ayetini tefsir ederken – açıkça belirtsinler veya belirtmesinler- bazıları sonraki ayetlerle neshedildiğine bazıları ise neshedilmediğine ilişkin görüşü dikkate almışlardır. Müfessirlerin ayetle ilgili nesih temelinde yaklaşımları bu şekildedir. Bakara suresinin son iki ayetinin tefsirinde ise dikkat çeken aşağıdaki hususlar bulunmaktadır:

Semerkindî (öl. 373/983) bazı âlimlerin bu ayet dışında Kur'an'ın tamamının Hz. Muhammed'e Cebrail vasıtasıyla indirildiğini, bu ayetin ise Miraç gecesinde hediye edildiğini; buna mukabil bazılarının ise bu ayetlerin Miraç'ta inmediğini, çünkü Miraç gecesinin Mekke döneminde vaki olduğunu ve Bakara suresinin tamamının Medine döneminde nazil olduğunu iddia ettiklerini bildirmekte ve bu görüşleri şöyle değerlendirmektedir: Miraç gecesinde hediye edildi diyenlere gelince onlar şunu söylemektedirler: Hz. Peygamber yanında Cebrail olduğu halde yüksek bir mevkiye semanın üstüne ulaştı. Ta ki sidretül müntehaya vardılar. Cebrail “ben buradan ileriye geçemem senden başka kimse buradan ileriye geçmekle emrolunmadı” dedi. Hz. Peygamber orayı geçip Allah Teâlâ'nın dilediği yere gelince Cebrail Rabbini selamlaması için işaret etti. Bunun üzerine o “*et-tehıyyâtü lillâhi ve's-salevâtü ve't-tayyibât*” dedi. Bunun üzerine Allah Teâlâ: “*es-selâmü aleyke eyyuhe'n-nebiyyü ve rahmetullâhi ve berakâtüh*” buyurdu. Bu kez Hz. Peygamber ümmetinin de bu selamdan nasiplenmesini isteyerek : “*es-selâmü aleynâ ve alâ ibadil-lahi's-sâlihîn*” diye duada bulundu. Cebrail de gökteki meleklerle birlikte: “*eşhedü ellâ ilahe illallah ve eşhedü enne muhammeden abduhü ve resûlüh*” sözüyle şehadette bulundular. Allah

⁶³ Taberî, *Camıu'l-beyân*, 5/142-143.

⁶⁴ Örneğin bk. Taberî, *Camıu'l-beyân*, 5/130-138; Ebü'l-Hasen Mukatil b. Süleymân b. Beşîr, *Tefsîru Mukatil*, thk. Ahmet Ferit (Beyrût: Dâru'l Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 1/153; Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Müslim Muhammed (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989), 1/111; Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî, *Tefsîru'l-Kur'ni'l-aziz* (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1990), 1/263-264. Bu maddeyle ilgili baktığımız tefsir kaynaklarından bazılarını (ilk dört tanesini) burada gösterdik. Diğer birçok tefsir kaynağı aynı şekilde bu rivayetlere yer vermiştir.

teala teşekkür anlamında “أَمَّنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ” buyurdu. Hz. Peygamber mü'minleri bu fazilete ortak etmek istedi ve “وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَكَيْتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ” dedi. Bunun üzerine Allah Teâlâ, ona “kullarımın indirmiş olduğum “لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِنْ تُبَدُّوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفَوْهُ يُحَاسِبِكُمْ بِهِ اللَّهُ فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ” ayetimi kabul etmesi nasıl? buyurdu. Peygamber (s.a.v.) de “وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ” dedi. Cebrail Rabbinden iste! İsteddiğin şeyler sana verilecektir dedi. Bunun üzerine Peygamber (s.a.v.) sonraki ayette geçen duaları söyleyerek rabbinden isteklerde bulundu.⁶⁵ Semerkandî'nin zikrettiği yukarıdaki rivayete göre Bakara suresinin son iki ayetinin verilmesi tahiyat duasıyla benzerlik göstermektedir. Her ikisi de Allah Teâlâ ile Hz. Peygamber arasında karşılıklı konuşmadan müteşekkildir. Ancak rivayetin bizi ilgilendiren kısmı bakara suresinin 284. ayetinin de rivayet içerisinde geçmesidir. Rivayete göre Hz. Peygamber, Miraç'ta Bakara suresinin son iki ayetini sem'an (dinleyerek) alırken, 284. ayet kastedilerek, kullarımın ayetimi kabulü nasıl şeklinde bir soru yöneltilmiştir. 284. Ayet medenidir ve Mekkî olduğuna dair hiçbir rivayet bulunmamaktadır. Daha sonradan Medine'de incek olan bir ayet Miraç'ta zikredilmiştir. Bu durumda bu kısmın rivayete sonradan dâhil edilmiş olabileceği düşüncesine neden olmaktadır. Zira ayetin diğer sebebi nüzulleri çok yaygın olduğu halde yukarıdaki rivayet çok nadir olarak geçmektedir.

Ebü Hayyân (öl. 373/983) ise Bakara suresinin son iki ayetinin nüzul sebebinin bir önceki ayet olduğunu açıkladıktan sonra Mervezi'den, İbn Abbas, İbn Sirin, Mücahid ve Hasen'in bu iki ayeti Cebrail'in indirmediğini, Hz. Peygamber'in Miraç'ta vasitasız olarak işittiğini ve Bakara suresinin bu iki ayet dışında Medenî olduğunu söylediklerine dair bir rivayeti paylaşmaktadır.⁶⁶ Bu rivayete göre Bakara'nın son iki ayetinin Mekkî olduğu açıkça belirtilmiştir. Genellikle söz konusu ayetlerin Miraç'ta verildiğine dair rivayetler zikredilmekte ancak burada ifade edildiği gibi Mekkî olduğu belirtilmemektedir. Bu rivayetin aksine Çağdaş müfessirlerden Şinkî (1974) ise bir açıklamasında “لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا” ayetinin Medenî olduğunu açıkça belirtmiştir.⁶⁷ Yine Derveze, Bakara suresinin son iki ayetiyle önceki ayet arasındaki bağlantının fark edilecek kadar belirgin olduğunu söylemektedir.⁶⁸ Aynı şekilde o, Medine'de nazil olan ayetlerin birçoğunda bu tür vaad ve müjdelerin

⁶⁵ Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *Bahru'l-ulûm* (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993), 1/240-241. Benzer bir değerlendirmeyi Kurtubî de yapmaktadır. Ancak o bu ayetin sebebi nüzulünün bir önceki ayet (284. ayet) olduğuna dair diğer rivayetleri de zikretmektedir bk. Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'an*, 4/ 491-493.

⁶⁶ Ebü Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali, *el-Bahrü'l-muħit*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvad (Kâhire: Dâru'l-Kitabü'l-İslami, 1992), 2/378.

⁶⁷ Muhammed el-Emîn b. Muhammed eş-Şinkî, *Edevâü'l-beyan fi İzahil-Kur'an bi'l-Kur'an* (Beyrût: Darü'l-Fikir, 1995), 1/188.

⁶⁸ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-hadis*, trc. Ekrem Demir (İstanbul: Ekin Yayınları, 1998), 5/323-324.

olduğunu ve bu iki ayetle Allah Teâlâ'nın Müslümanlara sürekli bir müjdelemeyi öngördüğünü belirtmektedir.”⁶⁹ Bakara suresinin 285. ve 286. ayetlerinin içeriğinin Mekkîlik veya Medenîlik açısından çok fazla değerlendirmenin olmadığını göz önünde bulundurursak Derveze'nin yukarıdaki verilen açıklamalarının çok önemli olduğunu söyleyebiliriz.

Müfesssirlere göre metin içi açıklamalarında Bakara suresinin Mekkî ve Medenîliği ile ilgili çok fazla öznel değerlendirmelerin olmadığını, genellikle söz konusu ayetlerle ilgili rivayetleri aktardıkları ancak kendilerine göre hangi görüşün doğru olduğuna dair bir değerlendirme yapmadıkları görülmektedir.

Metin içi bilgilerin yanında konuya ışık tutabilecek diğer bir husus da müfesssirlere göre sure başlarında Mekkîlik/Medenîlikle ve surelerden istisna edilen ayetlerle ilgili verdikleri bilgilerdir. Dolayısıyla Bakara suresinin başında Mekkî ve Medenî olduğuna ve istisna edilen ayetlerin neler olduğuna dair müfesssirlere açıklamalarının değerlendirilmesi de konuyu netleştirmek açısından önem arz etmektedir.

Bakara suresinin başında sureyle ilgili olarak müfesssirlere vermiş oldukları bilgilere göre surenin Mekkîlik ve Medenîliğe ilişkin üç farklı açıklamada buldukları görülmektedir. Onlar bazen kendi görüşleri olarak bazen rivayetleri aktarmak bazen de hem kendi görüşlerini hem de rivayetleri vermek suretiyle bu açıklamaları yapmaktadırlar. Buna göre:

a- Bakara Suresinin tamamı istisnasız olarak Medenîdir. Bu görüşte olanlar, Huvvârî (öl. 300/913),⁷⁰ İbn Ebî Zemenîn (öl. 399/1008),⁷¹ İbn Kesîr (öl. 774/1373),⁷² Âlûsî (öl. 1270/1854),⁷³ Kâsımî (öl. 1332/1914),⁷⁴ Reşit Rıza (öl. 1354 /1935)⁷⁵ gibi müfesssirlere dir. Bu müfesssirlere özellikle “tamamı” kaydını koyarak Bakara suresinin medeni olduğunu belirtmişlerdir.

b- Bakara suresi Medenîdir. Bu görüşte olanlar surenin tamamının Medenî olduğunu belirtmeksizin ve herhangi bir ayet istisna etmeksizin sadece “Medenî” olduğunu ifade etmişlerdir. Mukâtil (öl. 150/767),⁷⁶ Semerkandî (öl. 373/983),⁷⁷

⁶⁹ Muhammed Hüseyin Fadlullah, *min Vahyî'l Kur'ân* (İstanbul: Akademi Yayınları, 1990), 5/123-127.

⁷⁰ Huvvârî, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîz*, 1/77.

⁷¹ Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsa İbn Ebi Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîz* (Kahire: Dâru'l-Fârûkî'l-Hadise, 1423), 1/120.

⁷² Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, thk. Sami b. Muhammed Selame (Dâru Tayyibe, 1999), 1/149.

⁷³ Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-sebi'l-mesânî*, thk. Ali Abdü'l-Bârî Atıyye (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415/1995), 1/101.

⁷⁴ Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım el- Kâsımî, *Mehasinü't-te'vil*, thk. Muhammed Basıl (Beyrût: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418), 1/241.

⁷⁵ Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menar (Tefsîru'l-Kur'ânî'l-hakim)* (el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Amme, 1990), 1/103.

⁷⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukatil*, 1/28.

⁷⁷ Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, 1/85.

Sa'lebî (öl. 427/1035),⁷⁸ Mekkî (öl. 437/1045),⁷⁹ Begavî (öl. 516/1122),⁸⁰ Zemahşerî (öl. 538/114),⁸¹ İbn Atıyye (öl. 541/1147),⁸² İbnü'l-Feres (öl. 595/1199),⁸³ Neseî (öl. 710/1310),⁸⁴ Seâlebî (öl. 427/1035),⁸⁵ İbn Âdil (öl. 880/1475),⁸⁶ İcî (öl. 905/1500),⁸⁷ Şirbînî (öl. 977/1570),⁸⁸ Ebu's-Suûd (öl. 982/1477),⁸⁹ İbn Acîbe (öl. 1224/1809),⁹⁰ Şevkanî (öl. 1250/1834),⁹¹ Seyyid Kutub (öl. 1387/1966),⁹² İbn Aşur (öl. 1393/1973)⁹³ ve Ebû Zehre (öl. 1394/1974)⁹⁴ gibi müfessirler bunlardan bazılarıdır. Şevkanî⁹⁵ ve İbn Âdil⁹⁶ gibi bazı müfessirler de 281. ayetin istisna edilmesini zayıf bir görüş olarak vermişlerdir. İbn Atıyye de 281. ayetin son inen ayet olduğuna dair rivayeti vermiştir.⁹⁷

c- Diğer bir görüşe göre 281. ayet (وَأَتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا)

(كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ) dışında Bakara suresi Medenîdir. Bu ayet ise Mekkîdir. Çünkü Veda

- 78 Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. İbn Aşûr, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, 2002), 1/135.
- 79 Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed, *Tefsîru'l-hidâye ilâ bulûği'n-nihâye*, (b.y.: Câmiu's-Şerîka, 2008), 1/117.
- 80 Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Begavî, *Mealimü't-tenzil fi tefsîrul Kur'ân*, thk. Abdürrezzak el-Mehdi (Beyrût: Darü İhyâi't-Türasi'l-Arabîyyi, ts.), 1/58.
- 81 Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzil* (Beyrût: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1407/1987), 1/19.
- 82 Ebû Muhammed Abdullâh İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-veciz fi tefsîri'l-kitabi'l-aziz*, thk. Abdü's-Selam Abdü's-Şafi Muhammed (Beyrût: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001), 1/81.
- 83 Ebû Muhammed İbnü'l-Feres, *Ahkamü'l-Kur'ân*, thk. Dr. Taha b. Ali (Beyrût: Darü'bnü'l-Hazm, 2006), 1/37.
- 84 Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed en-Neseî, *Medârikü't-tenzil ve hakâiku't-te'vil*, thk. Yusuf Ali Bedîvî (Beyrût: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998), 1/35.
- 85 Ebu Abdirrahman b. Muhammed es-Seâlebî, *el-Cevâhiri'l-hisân fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali Muavvid (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, 1997), 1/174.
- 86 Ebû Hafis Sirâcüddîn Ömer b. Nüriddîn Alî b. Âdil, *el-Lübâb fi 'ulûmi'l-kitâb*, thk. Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd vd. (Beyrût: Dâru Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1/250.
- 87 Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed el-İcî, *Camiu'l-beyan fi tefsîru'l-Kuran*, thk. Abdü'l-Hamid Hindavî (Beyrût: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 1/25.
- 88 Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî, *es-Sirâcü'l-münîr fi'l-iâne alâ marifeti ba'zî meânî kelâmi Rabbine'l-Hakîmi'l-Habîr* (Kâhire: Matbaatu Bulak, 1285/1868), 1/14.
- 89 Ebu's-Suûd el- İmâdî Muhammed b. Muhammed Mustafa, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-kitâbi'l-kerîm* (Beyrût: Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabî, ts.), 1/20.
- 90 Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdi eş-Şâzelî, *el-Bahrü'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Ahmed Abdullah el-Kureşî (Kâhire: Doktor Hasan Abbas Zeki, 1419/1998), 1/71.
- 91 Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî, *Fethu'l-kadîr* (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1414/1994), 1/32.
- 92 Seyyid b. Kutub b. İbrâhîm b. Hüseyin, *fi Zılâli'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru's-Şurûk, h. 1412/1992), 1/36.
- 93 Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir b. Aşur, *et-Tahrir ve't-tenvir* (Tunus: Dâru't-Tunisiyye, 1984), 1/201.
- 94 Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr* (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l- Arabi, ts.), 1/91.
- 95 Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 1/32.
- 96 İbn Âdil, *Lübâb*, 1/250.
- 97 İbn Atıyye, *Muharreru'l-Veciz*, 1/81.

haccında nazil olmuştur. Maverdî (öl. 450/1058),⁹⁸ İbnül Cevzî (öl. 597/1201),⁹⁹ Râzî (öl. 606/1210),¹⁰⁰ İzz b. Abdisselam (öl. 660/1262),¹⁰¹ Kurtubî (öl. 671/1273),¹⁰² İbn Cüzey (öl. 741/1341),¹⁰³ Hâzin (öl. 741/1341),¹⁰⁴ Nisaburî (öl. 850/1446),¹⁰⁵ Süyûtî (öl. 911/1505),¹⁰⁶ Merağî (öl. 838/1435)¹⁰⁷ gibi müfessirler bu görüştedirler.

Bakara suresinin nazil olduğu döneme ilişkin gruplandırılarak yukarıda verilen müfessirlerin görüşlerine göre “a” ve “b” grubunda yer alan müfessirler Bakara suresinin Medenî olduğunu bildirmektedirler. Bunlardan “a” grubundakiler bizzat “tamamı” şeklinde bir kayıt koyarken “b” grubundakiler sadece “Medenîdir” demekle yetinmişlerdir. “c” grubunda yer alan müfessirler ise Bakara suresinin Medenî olduğunu kabul etmekle birlikte 281. ayetin Mekkî olduğunu söylemişler ya da Mekkî olduğuna dair rivayeti benimsemişlerdir. Onlara göre ayetin Mekkî olmasının delili ise Veda haccında Mekke’de nazil olmasına ilişkin verilen rivayetlerdir. Ayetin Veda haccında Mekke’de nazil olmasını, Mekkîliğine delil kabul edilmesi tamamen Mekkîlik ve Medenîliğin tanımıyla ilgilidir. Mekkîlik ve Medenîliğin tanımı mekân temelli olarak alınırsa Bakara 281. ayetinin Mekkî kabul edilmesi isabetlidir. Ancak Mekkî ve Medenîliğin yaygın ve neşur tanımı daha önceden ifade edildiği gibi hicret odaklı olmalıdır. Buna göre hicretten önce nazil olan Mekke dışında başka bir yerde de nazil olsa Mekkî; hicretten sonra Medine dışında başka bir yerde de nazil olsa Medenîdir. Mekkî ve Medenîliğin bu genel tanımına göre Medenî Bakara suresinden istisna edilen 281. ayeti Mekkî değil Medenî olmaktadır. Çünkü hicretten sonra nazil olmuştur. Mekke’de inmiş olması sonucu değiştirmez. Bu durum da Bakara suresinin tamamı Medenî olmaktadır. Nitekim Ebû Zehre de buna yakın bir değerlendirmede bulunmuştur.¹⁰⁸

Sonuç

"Amene'r-rasûlü" diye başlayan Bakara suresinin son iki âyetinin biri Mekkî diğeri Medenî olduğuna ilişkin iki farklı yaklaşım bulunmaktadır. Her iki yaklaşımın temelinde farklı rivayetler bulunmaktadır. Bu ayetlerin Mekkîliğine işaret eden

⁹⁸ Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nüketü ve'l-uyûn* (Beyrût: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/63.

⁹⁹ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Cevzî, *Zadü'l-mesîr fi İlmî't-Tefsîr* (Beyrût: Dâru'l-Kitabî'l-Arabî, 1422/2001), 1/24.

¹⁰⁰ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb* (Beyrût: Dâru İhyâ't-Türasî'l-Arabî, 1420/1999), 2/249.

¹⁰¹ İzzüddîn Abdulaziz b. Abdusselâm b. Ebî'l-Kâsım b. Hasan es-Sülemî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Dr. Abdullah b. İbrahim, (Beyrut: Daru İbn Hazm, 1996), 1/93.

¹⁰² Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 1/237.

¹⁰³ Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh İbn Cüzey, *et-Teshîl li ulûmi't-tenzil* (Beyrût: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 1995), 1/49.

¹⁰⁴ Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzil*, thk. Abdî's-Selam Muhammed Şahin (Beyrût: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 1/19.

¹⁰⁵ Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A'rec en-Nisâbü'rî, *Ğarâ'ibü'l-Kur'ân ve regâ'ibü'l-furkân* (Beyrût: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 1/128.

¹⁰⁶ Süyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr* (Beyrût, ts.), 1/46.

¹⁰⁷ Ahmed b. Mustafa el-Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî* (Şerike Mektebe: Matbaatu Mustafa el-Bâbî'l-Halebî, 1946), 1/39.

¹⁰⁸ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 1/75.

rivayetlerde Hz. Muhammed'e Miraç'ta hediye olarak verildiği; Medenîliğine işaret eden rivayetlerde ise bunların önceki ayetle (284. ayet) bağlantılı olarak nazil olduğu ifade edilmektedir.

Söz konusu ayetlerin Mekkî ve Medenî olduğuna işaret eden bu rivayetler birçok kaynakta geçmektedir. Bunların içerisinde en güvenilir olanı Müslim'in *Sahihi*'dir. Bu nedenle kaynaklık açısından her iki rivayet birbirine eşittir. Ancak Bakara suresinin son iki ayetinin Medenî olduğuna işaret eden rivayet diğerine göre hem çok yaygın olarak hem de birden fazla değişik lafızlarla geçmektedir.

İlgili ayetlerin Mekkîlik ve Medenîliği ile ilgili bu rivayetlere dayanan görüşler hem ulûmu'l-Kur'ân hem de tefsir kitaplarında bulunmaktadır. Ancak bu kaynaklarda konu tutarlı bir şekilde ele alınmamıştır. Çünkü bazı ulûmu'l-Kur'ân eserlerinde bir yerde Mekkî olduğu belirtilirken başka yerde bu dikkatten kaçmıştır. Aynı şekilde bazı tefsir kitaplarında Bakara'nın başında bu ayetleri istisna etmeksizin surenin Medenî olduğu ifade edilirken söz konusu ayetlerin tefsirinde Mekkî olduğuna dair değerlendirmeler bulunmaktadır. Bu durum belki konuyla ilgili net bir şey söylemenin zor olmasından kaynaklanmaktadır. Zira konuya kaynaklık eden rivayetler sıhhatlidir. Rivayetler sahih olduğu için bu rivayetler ilgili ayetlerin Medenîliği temelinde uzlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Bakara'nın son iki ayetinin Miraç hediyesi olduğuna ilişkin rivayet, bu ayetlerin Hz. Peygamber'e ilerde indirileceğinin takdir edildiği şeklinde açıklanmıştır.

Bu ayetlerin Medenî olduğuna dair değerlendirmeler diğerine göre oldukça yaygın ve muteberdir. Bunu Bakara'nın başında, sureyle ilgili verilen bilgilerde net bir şekilde görmekteyiz. Çünkü -inceleyebildiğimiz- bütün tefsirlerde Bakara suresinden 281. ayet istisna edilirken "Amene'r-rasûlü" diye başlayan son iki ayet istisna edilmemiştir. 281. ayetin ise istisna edilmesi Veda haccında Mina'da nazil olmasından dolayıdır. Ancak 281. Ayetin Veda haccında Mina'da nazil olması hicret temelli tanıma göre ayetin Medenî olmasına engel değildir. Bu durumda Bakara suresi istisnasız Medenî olmaktadır.

Sonuç olarak Bakara suresinin son iki ayetinin Medenî olarak değerlendirilmesi hem buna dair rivayetlerin yaygınlığı hem bu ayetlerin öncesiyle anlam bakımından ilişkili olması hem de müfessirlerin ve ulemanın genel kanaatinin bu yönde olması nedeniyle daha isabetlidir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh b. Muhammed eş-Şeybânî. el-Müsned İmam Ahmed b. Hanbel. thk. Şuayb el-Arnâvût, Âdil Mürşid. Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2001.
- Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd. *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Şur'âni'l-azîm ve's-sebi'l-mesânî*. thk. Ali Abdül-Bârî Atıyye. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1415/1995.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed. *Mealimü't-tenzil fî tefsîri'l-Kur'an*. thk. Abdürrezzak el-Mehdî. Beyrût: Darü İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, ts.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr. *el-Müsnedü'l-Bezzâr*. thk. Âdil b. Sa'd. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1988.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Muhtasarı sahihi Buhari*. thk. İbrahim Halil Bereket. Beyrût: Dâru'n-Nefais, 5. Basım, 1992.
- Çetiner, Bedrettin. *Fatiha'dan Nâs'a esbab-ı nüzûl*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2013.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîru'l-hadîs*. trc. Ekrem Demir. İstanbul: Ekin yayınları, 1998.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf. *el-Bahrü'l-muhtâf*. thk. Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd, Alî Muhammed Muavvad. Kâhire: Dâru'l-Kitabü'l-İslami, 2. Basım, 1992.
- Ebû'l-Leys es-Semerkandî, Nasr b. Muhammed b. Ahmed. *Bahrü'l-ulûm*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Ebu's-Suûd, el- İmadî Muhammed b. Muhammed Mustafa. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-kitâbi'l-kerîm*. Beyrût: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabî, ts.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *Zehretü't-tefâsîr*. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabi, ts.
- Fadlullah, Muhammed Hüseyin. *min Vahyi'l-Kur'ân*. İstanbul: Akademi Yayınları, 1990.
- Hatîb eş-Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed. *es-Sîracü'l-münîr fî'l-iâne alâ marifeti ba'zî meânî kelâmı Rabbine'l-hakîmi'l-habîr*. Matbaatu Bulak, 1285/1868.
- Hâzin, Ebû'l-Hasen Alâuddîn Alî b. Muhammed. *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl*. thk. Abdü's-Selam Muhammed Şahin. Beyrût: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2004.
- Huvvârî, Hûd b. Muhakkem. *Tefsîru'l-Kur'ni'l-aziz*. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1990.
- İbn Abdusselâm, İzzuddîn Abdulaziz b. Ebi'l-Kâsım. *Tefsîrû'l-Şur'âni'l-azîm*. thk. Dr. Abdullah b. İbrahim. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1996.
- İbn Âdil, Ebû Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Nûriddîn Alî. *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-kitâb*. thk. Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd vd. Beyrût: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Aşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: Dâru't-Tunisiyye, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdullâh. *el-Muharreru'l-veciz fî tefsîri'l-kitabi'l-aziz*. thk. Abdü's-Selam Abdü's-Şafi Muhammed. Beyrût: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1422/2001.
- İbn Cüzey, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. *et-Teshîl li ulûmi't-enzîl*. Beyrût: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1995.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed. *Müsned İbn Ebî Şeybe*. thk. Âdil b. Yusuf, Ahmed b. Ferid. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1. Basım, 1997.
- İbn Ebî Zemenîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsa. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîz*. Kahire: Dâru'l Fârûki'l-Hadise, 1423/2002.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed. *Şahîhu İbn Hibbân*. thk. Şuayb el-Arnâvut. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1998.
- Ebû Avâne, Ya'kûb b. İbrâhîm. *Müstahrec Ebî 'Avâne*. thk. Eymen b. Arif ed- Dimeskî. Darü'l-Ma'rife, 1. Basım, 1998.

- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-azim*. thk. Sami b. Muhammed Selame. Dâru Tayyibe, 2. Basım, 1999.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *Zadü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. Beyrût: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1. Basım, 1422/2001.
- İbnü'l-Feres, Ebû Muhammed. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Dr. Tâha b. Ali. Beyrût: Darü İbnü'l-Hazm, 1. Basım, 2006.
- Îcî, Muhammed b. Abdîrrahmân b. Muhammed. *Câmiu'l-beyân fî tefsîri'l-Kuran*. thk. Abdü'l-Hamid Hindavî. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2004.
- İzzüddîn b. Abdusselâm, Abdulaziz b. Ebi'l-Kâsım b. Hasan es-Sülemî. *Tefsîrü'l-Çur'âni'l-Azîm*. thk. Dr. Abdullah b. İbrahim. Beyrut: Daru İbn Hazm, 1. Basım, 1996),
- Karaoçlan, Arslan. "Mâtürîdî'ye Göre Nesih Problematikliği". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34 (31 Aralık 2019), 73-111. <https://doi.org/10.35209/ksuifd.616976>.
- Kasımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım. *Mehasinü't-te'vil*. thk. Muhammed Basıl. Beyrût: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1418/1997.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi li ahkâmi'l-Çur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim Atfeş. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısıriyye, 2. Basım, 1964.
- Mahallî, Celâleddin & Süyûtî, Celâleddin. *Tefsîrü'l-Celâleyn*. Kâhire: Dâru'l- Hadis, ts.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb. *en-Nüketü ve'l-uyûn*. Beyrût: Dâru Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed. *Tefsîru'l-hidaye İla buluğî'n-nihaye*. b.y.: Câmiu's-Şerîka, 1. Basım, 2008.
- Merâgî, Ahmed b. Mustafa. *Tefsîru'l-Merâgî*. Şerike Mektebe: Matbaatu Mustafa el-Bâbi'l-Halebî, 1. Basım, 1946.
- Muḥāsibî, El-Hâriş. *el-Akl ve fehmu'l-Çur'ân*. thk. Huseyn el-Çuvvetli. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1971.
- Mukatıl b. Süleymân, Ebû'l-Hasen b. Beşîr. *Tefsîru Mukatıl*. thk. Ahmet Ferit. Beyrût: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2002.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. el-Kuşeyrî. *Muhtasar sahih-i Müslim*. thk. Muhammed Fuad Abdu'l-Bâkî. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasen Abdü'l- Mun'im. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2001.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-tenzîl ve haḳâ'iku't-te'vil*. thk. Yusuf Ali Bedîvî. Beyrût: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Basım, 1998.
- Nizâmüddîn en-Nîsâbûrî, Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A'rec. *Çarâ'ibü'l-Çur'ân ve reğâ'ibü'l-furḳân*. Beyrût: Dâru Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2. Basım, 1420/1999.
- Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tefsîru'l-menar (Tefsîru'l-Kur'âni'l-hakîm)*. el-Heyetü'l-Mısıriyyetü'l-Amme, 1990.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Çur'ân*. thk. İbn Aşûr. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Basım, 2002.
- San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemâm b. Nâfi. *Tefsîrü'l-Çur'ân*. thk. Mustafa Müslim Muhammed. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1989.
- Seâlebî, Ebû Abdîrrahman b. Muhammed. *el-Cevâhiri'l-Hisan fî Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ali Muavvid. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997.
- Seyyid b. Kutub, b. İbrâhîm b. Hüseyin. *fî Zılâli'l-Çur'ân*. Beyrût: Dâru's-Şurûk, 1412/1992.

- Sindî, Ebü'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî. *Haşiyetü's- Sindî alâ Müsnedi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Ebû Muaz Târık, Riyad: Dâru'l- Me'sûr li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1431/2010.
- Subhi Sâlih, b. İbrahim . *Mebâhis fî ulûmi'l- Kur'ân*. Beyrût: Dâru'l-İlim li'l-Melâyin, 2005.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Lübâbu'n-nukûl fî esbâbi'n-nüzûl*. thk. Ahmed Abdü's-Şâfi. Beyrût: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Süyûtî. *ed-Dürri'l-mensûr*. Beyrût, ts.
- Süyûtî. *el-İtkân fî ulûmi'l- Kur'ân*. thk. Mustafa el-Buga. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1987.
- Şâzelî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî el-Hasenî. *el-Bahrü'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. thk. Ahmed Abdullah el-Kureşî. Doktor Hasan Abbas Zeki, 1419/1998.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî). *Fethu'l-kadîr*. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1. Basım, 1414/1994.
- Şinkîtî, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkâdir. *Edvâü'l-beyân fî izâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*. Beyrût: Darü'l-Fikr, 1995.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî bin Abdülmecid Selefî. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, 1994.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Camîu'l-beyan fî te'vîli'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Dâru Hicr, 1. Basım, 2001.
- Tirmizî, Ebü İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünenü't-Tirmizî (el-Câmi'u'l-kebîr)*. thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Ali. *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*. thk. Usâm b. Abdilmuhsin el-Humeydan. ed-Demmâm: Dâru'l-Islâh, 2. Basım, 1992.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzil*. Beyrût: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1407/1987.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed Abdullah. *el-Burhân fî ulûmi'l- Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Azl İbrahim. Beyrût: Darü'l- Ma'rife, 1. Basım, 1391/1971.
- Zürkânî, Muhammed Abdü'l-Azîm. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l- Kur'ân*. Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabî, ts.